

אתר דעת - מכללת הרצוג

המשפחה כגורם בחינוך — סימפוזיון

פרופ' צבי קורצווייל

אין חולק, כי המשפחה היא הגורם הטבעי הדומיננטי בין כל הרשויות המהנחות. בעובדה זו כפרו רק אלה שפעלו בהשפעת מניעים אידיאולוגיים חזקים. הדוגמה העתיקה ביותר לכך היא האוטופיה האפלטונית, בה אין מקום בכלל למוסד המשפחה, והדאגה לחינוך נתונה בידי שליטי המדינה, המכוונים את ילדי ה"פוליס" לפי כשרונותיהם ונטיותיהם הטבעיים לאחד משלושת המעמדות: המעמד השליט (הפילוסופים), מעמד מגיני המדינה, ומעמד האיכרים ובעלי המלאכה. בשעתו כבר הוציאו הישועים את הילדים מבתיים הטבעיים בגיל רך והעבירו למוסדות חינוך מיוחדים עם פנימיות, שלפי דעתם היתה זו הדרך היחידה לחנכם לפי עקרונות המשמעת הקפדניים של המסדר. ה"Public Schools באנגליה קיבלו את הילדים בני המעמד העליון בגיל שנים עשרה (והמכירות שלהם — כבר בגיל שמונה) וזאת כדי לחשלם באמצעי דיסציפלינה ספארטנית ולהכניס לתפקידי שלטון ומנהיגות בכל רחבי האימפריה; גם כאן הביא איפוא המניע האידיאולוגי להחלשת השפעתה החינוכית של המשפחה.

גישה זו היתה קיימת גם בסביבתנו הקרובה: מייסדי הקיבוצים הראשונים זילזלו בחשיבותה של המשפחה כגורם חינוכי, ואף ראו בה צד לשלילה. במקרה זה היתה הסיבה לכך הבנה חד צדדית ומעוותת של משנת פרויד, לפיה נובעת לעיתים קרובות נפש לקויה מן התסביך האידיפלי, המתהווה בחיי המשפחה דווקא. יתר-על-כן, כל פעולה חינוכית ראויה לשמה דורשת את ריסון התשוקות, הדחפים והמאוויים הטבעיים אצל בני-הנוער; ריסון זה, כך חשבו האידיאולוגים של הקיבוץ, משפיע לרעה על בריאותו הנפשית של הילד ולעיתים אף גורם ליחסים שליליים בינו לבין הוריו. קן-המשפחה נראה, איפוא, בעיני דור המייסדים של הקיבוץ כשדה מוקשים, בו יש לנוע בזהירות מאכסימאלית.

פרק צ' קורצאטק דעת - מכללת הרצוג

מכאן שאיפתם לתת את התפקידים החינוכיים המתבטאים באי-סור, בריסון ובהגבלה — בידי מחנכים פרופסיונאליים. לא נעדרו כאן גם שיקולים כלכליים, כי עלידי הפקדת הילדים בידי מטפלות ומחנכים שוחררו המבוגרים, כגברים כנשים, לעבודות המשק. ברם כיום, אף-כי מוסד-הילדים בקיבוץ גשתמר כרשות מחנכת בעלת חשיבות ממדריגה ראשונה, השתנה אקלימו הרוחני באופן ניכר, וחשיבות המשפחה כשותפת לחינוך שוב איננה מוטלת בספק. מעניין לציון — והדבר נראה כפאראדוקסאלי — כי תפנית זו בהשקפה על מקום-המשפחה בחינוך הילד נובעת גם היא ממשנתו של פרויד, שכן אותו צורך של הילד באהבה, במסירות, בסבלנות ובסלחנות, שרק הורה מסוגל להעניק לו, נדלה אף הוא מן הפסיכואנליזה.

מבחינה סוציולוגית מתוארת המשפחה כקבוצת-אנוש יחידה במינה — "קבוצה ראשונית". היטיב לתארה קולי הבריטי, בעמדו על יחס החברות האינטימי בין בניה, הגובל לדעתו במיזוג האינדיבידואליות. כתוצאה ממיזוג זה נוצר קולקטיב אשר הכינוי "אנחנו" הולם אותו. הבאים אחרי קולי הירבו לנתח את סימני ההיכר האופייניים של המשפחה וקבעו את העובדה, כי היחס בין חברי-המשפחה הבריאה הוא אישי ולא פונקציונאלי, וכי הוא מהווה מטרה לעצמה ולא רק אמצעי. יתר-על-כן, קיימת בקרב המשפחה זהות מטרות — לפחות בגבולות מסוימים — כי אם טוב לאחד טוב לכולם, ואם היחיד סובל נוטלים חברי המשפחה האחרים חלק בסבלו. ברם, התכונה החשובה ביותר והאופיינית לקבוצה בעלת היחסים הראשוניים הוא מה שכוונה "כוללות החיים": כל עוד חיי המשפחה תקינים, חיים בה ההורים וכל בני-המשפחה האחרים חיים שלמים; לשון אחר, המעניין את כולם איננו אספקט זה או אחר של חיי היחיד (כגון יכולתו כמפרנס, כמחנך, כשומר-טף, כיועץ או כעוזר בענייני משק-בית), אלא כל התכונות הללו גם יחד ועוד רבות אחרות. בעוד בקבוצות אחרות חי האדם רק בסקטור אחד של אישיותו, הרי במשפחה נבלעת האישיות בשלימותה. בתנאים אלה אין אספקט של חיי הילדים אשר אין להורים עניין בו. הם מתעניינים לא רק בהתקדמות ילדיהם בלימודים, אלא גם בחייהם הפסיים, הנפשיים והרוחניים, באושרם האינדיבידואלי, בהתחברותם עם ילדים אחרים, במשחקיהם ובתחביביהם.

אתר דעת - מכללת הרצוג המשפחה כגורם בחינוך — סימפוזיון

במושג ה"כוללות" שביחסים בין בני-המשפחה אנו נתקלים גם אצל מחנכים, הרואים בה את הבסיס למה שניתן לכוונת כ"יחס החינוכי" בה"א-הידיעה. היה זה במיוחד בובר, שאיפיון את היחס שבין המחנך לחניכו כיחס "כוללני", או "מקיף" כלשונו. כוונתו היתה לתאר את היחס החינוכי כמעוגן ביכולתו של המחנך להרגיש ולחזור ולהרגיש את עשייתו החינוכית מן הצד שכנגד. המחנך האמיתי נמצא, איפוא, משני עברי המיתר; הוא חייב להרגיש איזה טעם טועמים בו חניכיו ו"להקיף" את אישיותם, שאיפותיהם וחוויותיהם. ממשנתו של בובר נובע, איפוא, כי היחס שבין המחנך לבין החינוך איננו פונקציונאלי גרידא; המחנך לא ימלא את תפקידו כראוי אם יתעניין אך ורק בהתקדמות תלמידיו בלימודים, אלא עליו להקיף את אישיותם בשלימותה. ברור, שהקפה מעין זו תתכן בעיקר בקרב המשפחה או בקבוצה לימודית קטנה, ולכן המשפחה היא האבטיפוס של המסגרת החינוכית הטובה ביותר.

דיברתי על המשפחה כקבוצה חברתית ראשונית. בראייה זו תפקיד דיה שלושה הם בעיקרם, ואלה הם:

(1) להבטיח את המשך קיומה של האומה (ושל האנושות כולה) על-ידי הולדת ילדים, גידולם וחינוכם. ברור, שתפקיד זה יכולה למלא על הצד הטוב ביותר המשפחה בלבד. לכן אין אנו עדים לריבוי ניכר של לידות מחוץ לנישואין על אף המתירנות השוררת כיום בין עמי התרבות המערבית. התקדמות הרפואה ושכלול שירותי-הבריאות גרמו לירידה תלולה בתמותת התינוקות. המדינה מושיטה עזרה לזוגות צעירים במתן שיכון זול יחסית, וכן סעד למשפחות מרובות-ילדים ומעוטות-הכנסה בטיפול בילדים, בשחרור ממס-הכנסה ובעזרה רפואית חינם. בחברה המערבית אמצעי מניעה הם נחלת-הכלל, ותיכנון המשפחה מקובל בכל שכבותיה. למרות זאת אין צפויה סכנה לשקיעת האנושות מבחינה מספרית, אלא להיפך, בעיית התפוצצות האוכלוסיה נחשבת לאחת הבעיות החמורות ביותר בעולמנו.

(2) מתן פורקן לדחף המיני במסגרת המשפחה, תוך התקשרות של קבע עם בן-זוג.

(3) כינון בית, המהווה בסיס-קבע לפעולתו של האדם וקן לגידול הילדים. ברור, שילדים, עוד יותר מן המבוגרים, זקוקים למסגרת אנושית חמה הנותנת להם מרחב מחיה ושממנה הם יוצאים

פרופ' צ' קורצוואלד - מכללת הרצוג

להכיר עולם רחב יותר ואלה הם חוזרים בבטחון, במיוחד בהי-תקלם בסביבה מתנכרת או עוינת.

נוסף על שלושת התפקידים האלה ראוי לציין את התהליך המכונה **סוציאליזאציה**, הווה אומר, הקניית הרגלי נקיון ואדיבות, הרגלי חיים תרבותיים ויחס נאות לזולת, וכן ערכים מוסריים. תהליך זה של עיצוב הדרגתי של דיוקנו הרוחני והמוסרי של הילד, והמטאמורפזה המתחוללת במעבר מן החיה הקטנה אל היצור התרבותי, יש בו משום פלא. במשפחה היהודית נודעת לו חשיבות יתרה, כי היהדות לא הסתפקה בהקניית הרגלי התנהגות חברתית בלבד, אלא הוסיפה עליה מערכת שלימה של מצוות מעשיות — שבין אדם למקום ושבין אדם לחברו — שהוקנו משחר הילדות. משלא זכה הילד להתחנך על ברכי המסורת משחר-ילדותו, קשה מאוד למצוא את הדרך אל היהדות בגיל מבוגר; רק מעטים פילסו לעצמם דרך אליה בהיותם מבוגרים כשחסר להם אותו שלב חיוני, המכונה "גירסא דינקותא". שכן שלב זה אינו כולל רק לימוד תורה, אלא חיי יום-יום במסגרת משפחתית, בה השמירה על המצוות המעשיות נחשבת כדבר המובן מאליו והנותנת את אותותיה בעיצוב האישיות.

הבית נכתב בספרות הפסיכולוגית על היחסים המתקמים בין האם לבין הילד, ואין צורך להרחיב את הדיבור בנושא זה. אסתפק בציון העובדה, שיחסים אלה נחשבים כראשוניים וסימיונטיים, פשוטים כמשמעם. יחסים אלה קובעים במידה רבה את יכולת התקשרותו של הילד עם בני-אדם אחרים, ואת יחסי הגומלין שבינו לבין העולם הסובב אותו. היחס בין האם לילד הוא יחיד במינו ואינו ניתן להעברה לאחרים תוך שמירה על סגולותיו הראשוניות. מכאן, שחשיבותה של האם בחיי הילד עולה בדרך-כלל על זו של האב.

היחס אס-לילד הוא מערכת יחידה במינה, ושום יחס אחר הנוצר בשלבים מאוחרים יותר אינו ניתן להשוואה אליו. ברור, שיחס זה הוא אסימטרי, כי מה שאם תורמת ומעניקה לילד אינו נמצא בשום פרופורציה למה שהילד נותן לה מצידו. כיום מרביתם להדגיש את חשיבותה של אווירת החום האמוציונאלי האופפת את הילד במשפחה ואת האהבה והרוך, הסבלנות והסלחנות, אותם מעניקה האם לילדה. בהעדר אווירה זו, נפגעים הסיכויים לצמיחה בריאה של נפש הילד. תכונות אופי שליליות, כגון עקשנות, סרבנות ותוקפ-

אתר דעת - מכללת הרצוג

המשפחה כגורם בחינוך — סימפוזיון

נות, מקורן לעיתים קרובות בחוסר אהבה מצד האם, ואף תופעת החרדה נובעת לעיתים קרובות גם היא מאותו מקור. לכן נאמר בדין, שהאם קובעת במידה רבה את גורלו של הילד. באשר לתפקידו של האב, די לציין, כי בחודשים הראשונים לחיי הילד, פועלת השפעתו של האב בעקיפין על ידי תמיכתו הפיסית והנפשית באם, ובמתן הרגשת הבטחון שהיא זקוקה לה כדי שתוכל להעניק לילדה את אהבתה שלה. ברור, שעם התפתחותו של הילד, הולכת וגוברת חשיבות תפקידו של האב. הוא מייצג בעיני הילד את העולם החיצוני הבלתי־ידוע. נוסף לאהבת האב אליו, מצפה הילד ממנו גם לבטחון, לסעד נפשי, לעידוד, לעקיבות, ובגיל מבוגר יותר — לענייניות ולשיפוט אובייקטיבי. לפי הסקר על הדימוי העצמי של ההורים, שערכה הפסיכולוגית מרים שרון, מתברר כי קיימת אצלם הבחנה ברורה באשר לחלוקת האחריות ביניהם בתחומים שונים. נמצא, כי את תחום הבריאות הפיסית והנפשית, וכן את הרגשיות, נוטים להפקיד בידי האם, ואילו בידי האב — את שטחי ההכרה האזרחית ואת היחס לרכוש, את המשמעת ואת הנימוס. לגבי תחומים אחרים לא נמצאה הסכמה ברורה בין הנבדקים באשר לחלוקת האחריות. ברור, שסקר זה משקף את חלוקת תפקידי החינוך בעיני ההורים, אך דומני כי לא הוכח שחלוקה זו אמנם מתבצעת הלכה למעשה.

הדיון במשפחה כגורם חינוכי מוביל אותנו בדרך הטבע לאחת מבעיותינו המרכזיות — לסוגיית חינוכם של בני עדות המזרח בארץ. בנושא זה התפרסם מאמר חשוב — לאו דווקא חדשני, אך מצטיין בתמציתיותו ובבהירותו — מאת נתן ילין־מור, בשם "הזהרו בבני־עניים"*. אף כי העובדות ידועות, יש ברצוני לסקור אותן בקיצור נמרץ, ואעשה זאת בהסתמך על המאמר הנזכר. "תשעים אחוז מן הנזקקים לעזרת משרד הסעד הם מעדות־המזרח. שבעים אחוז ויותר מן העבריינים הם בני עדות־המזרח, ודומה כי ככל שהפשע אלים יותר, עולה אחוז בני עדות־המזרח בין הפושעים. האפשר שלא כך יהיה כאשר שלושים אחוז מבני ארבע עשרה עד שבע עשרה שנה אינם עובדים ואינם לומדים והם מצויים בחברה, שרחובותיה מלאים פיתויים להנאות. חמירות מן החיים? עתה הם כבר רבבות, והפלא הוא, שאין הפשיעה חמורה יותר."

* הארץ, ערב ראש השנה תשל"ג.

אתר דעת - מכללת הרצוג

פרופ' צ' קורצווייל

הם אינם לומדים כי החינוך המיועד בעבורם בארץ איננו משמעותי לגביהם ואינו מותאם ליכולתם, לנטיותיהם ולהנחות-היסוד התרבותיות שבהן צמחו. (דבר זה כוחו יפה גם לגבי החינוך הדתי, כי גם בבתי הספר הדתיים רבה נשירת הילדים מבני עדות-המזרח). בדין קובע בעל המאמר כי "מדיניות חברתית אשר תכליתה להעביר את המצוקה מן הארץ חייבת לשוות לנגד עיניה את התא החברתי הראשוני — המשפחה". משפחות אלה עניות, ורבות מהן נזקקות לעזרת משרד הסעד. רובן גרות בצפיפות של שתיים עד שלוש נפשות לחדר, ולפי קביעתו של בעל המאמר ארבעים אחוז מהורי הילדים הם חסרי השכלת-יסוד והורי חלק גדול מן הנותנים מעוטי השכלה.

מסקנתו של בעל המאמר היא, כי יש להוציא את הילדים מסביבתם הענייה בחומר וברוח. "הורים חסרי-השכלה יש חשש שיגדלו בנים חסרי-השכלה וכן בניהם אחריהם, עם צמידות הדורות תהיה גם צמידות פיסית. בחינוך בניהן של שכבות נחשלות מבחינת ההשכלה אפשר להגיע להישגים רק אם מצליחים לנתק את הילדים לצורך לימודיהם מסביבתם ולנטוע אותם בסביבה שתעשיר את חוויותיהם וידעיותיהם". על-פי הצעתו יש איפוא להוציא ילדים אלה מסביבתם הטבעית ולהעבירם למוסדות חינוך מיוחדים עם פנימיות.

פתרון זה נראה לכאורה הגיוני ומוצדק, אך יש לשאול לאיזו השכלה מתכוון בעל-המאמר, בדברו על "משפחות מחוסרות השכלת-יסוד". כוונתו בוודאי לאותה השכלה פונקציונאלית — מאתימאטית-טכנולוגית — השולטת בכיפה בחברה המודרנית, ושאותה מזהים כיום עם ההשכלה בה "א-הידעה ואף עם החינוך. כאן יש להבהיר, כי היכולת לעזור לילדים בהכנת-השיעורים באותם מקצועות הנחשבים כקריטיים (כגון מאתימאטיקה, מדעי-הטבע ולשון זרה) אינה רשאית ליהפך לקריטריון בלעדי לקביעה אם בית זה או אחר הוא "תרבותי" או "מחוסר השכלה ותרבות". הוצאת הילד נראית בעיני מוצדקת רק במקרים יוצאים מגדר הרגיל, כגון: אם הילדים יתומים מאב או מאם או משניהם, או במקרה של מחלות כרוניות במשפחה, או במשפחות בהן ההורים מסוכסכים ביניהם והילדים עדים למריבות מדי יום ביומו. זיהוי הנחשלות התרבותית עם א-היתערות בתרבות המא-תימאטית-טכנולוגית הוא חטא בליכופר, והוצאת ילד ממשפחה

אתר דעת - מכללת הרצוג

על רקע זה נראית לי כעוול שאין כמוהו. אפילו מצב של עוני או דיור לקוי איננו מצדיק בהכרח הוצאת ילד מתא-המשפחה, כל עוד ניכרת בו שמירה על כיבוד אב ואם או תרבות יהודית מסורתית שורשית.

בחברה המודרנית בעלת הסטרקטורה הדימוקראטית-שיוויונית, בה עובדים גם הבעל וגם האשה מחוץ לבית, מצטמק והולך תפקידה החינוכי של המשפחה, וחלק ניכר מן האחריות לחינוכם של הילדים מוטל על המורים בבית-הספר ועל המדריכים בתנועות הנוער למיניהן. ניתן לאמר, שכלל שהמשפחה שיוויונית יותר, נעלם והולך אופים הסקראלי של הנישואין והולך ומתחזק אופים החוזר-משפטי המעוגן באינטרס המשותף של שני הצדדים. מכאן, שבהתברר לאחד משני הצדדים (או לשניהם גם יחד) כי הנישואין אינם משרתים את האינטרס האישי שלהם, מתרופף והולך הקשר ביניהם ומתחזקת הנטייה להפרדה ולגירושין. במידה שתופעות אלו אינן פוקדות את המשפחה הדתית, נשמרת בה גם הפונקציה החינוכית במובנה הראשוני. הוכחות לעובדה זו ניתנות במחקרו המקיף ורבי-הרושם של הסוציולוג ההונגרי קרולי ורגה, אשר תוצאותיו התפרסמו ב-"The New Hungarian Quarterly" (כרך 11 מס' 40, חורף 1970), תחת הכותרת "זמן פנוי לגירושין". מחקר זה היכה גלים ותוצאותיו הועתקו מן העתונות המקצועית לעתונות הכללית. סקירה רחבה ומפורטת מובאת ב-"Neue Zürcher Zeitung" מיום 2.7.72. המאפיין את מחקרו של ורגה הוא היקפו הרחב של המידע, שכלל שלושים אלף אנשים באחת-עשרה ארצות באירופה המערבית והמזרחית ובצפון-אמריקה ודרומה. התוצאות עובדו בשבעה מחשבים ואלה רשמו אותם על מאה וחמישים אלף כרטיסים, אשר נותחו מבחינה סטטיסטית והעלו את התוצאות הבאות:

- (1) משפחות, בהן שורר שיוויון מוחלט בין הבעל לאשה בכל דבר, עלולות להתפורר ביתר קלות; מגמה זו מתחזקת בה במידה שהשיוויון המוחלט מתקבל כדבר המובן מאליו.
- (2) יציבות המשפחה היא פונקציה של הזמן הפנוי, שאותו מבליים הבעל והאשה בבייתם. המדובר אינו בישיבה בצוותא לפני מסך הטלוויזיה או לקריאה בעתונות או בספרים, אלא בהחלפת רשמים יום-יומית, כשהבעל מספר לאשתו על אשר אירע במשך יום עבודתו, על בעיות בהן נתקל, על הצלחותיו ועל אכזבותיו;

פרק צ' קורצ'אט - מכללת הרצוג

והאשה מצידה מפרטת גם היא את חוויותיה בבית או במקום עבודתה. כתוצאה משיחה כזו, טוען ורגה, מתהווה מעין הארמוניה שבתגובות על האירועים וכך נוצרת קואורדינאציה תת-הכרתית של מערכות-ערכים אצל שניהם ומתחזקת הנטייה להגיב בצורה דומה על אירועי היום; הערכה של הראוי להערכה, גינוי של הראוי לגינוי והתעלמות מן הנחשב לפעוט-ערך. יציבות המשפחה מתחזקת והולכת אם הבעל והאשה קונים להם ידידים מבני-מין, והיא מתרופפת אם הבעל מתיידד עם חברותיה של אשתו והאשה — עם ידידי-הבעל.

הבאתי תוצאות-מחקר זה לאו דווקא מתוך כוונות אפולוגטיות; התפיסה היהודית על אופיה של המשפחה וחייה התקינים אינה זקוקה להגנתי. נתכוונתי רק להסתמך עליהן כדי לחזק את אשר היה ידוע לי בלאו הכי, והוא, כי אין לנו מה ללמוד מן התפיסה המודרנית על חיי המשפחה, אלא יש להתעלם ממנה ולראות את מורה-הדרך בהשקפה היהודית המסורתית. באשר להצעתו של מר ילין-מור (ושל רבים אחרים) להוציא אחוז גדול מבני עדת-המזרח ממשפחותיהם ולחנכם במוסדות חינוך עם פנימיות, נראה לי כי שאיפה זו נובעת מהערכה מופרזת של ההשכלה האקדמית. שיוויון השכלתי וחברתי מלא בין בני עדות בעלות תרבויות שונות לחלוטין לא יושג בדור אחד, והוצאת ילדים מחיק המשפחה נראית לי כמחיר גבוה מדי לאקאדמיזאציה, שבלאו-הכי ספק רב אם תושג אפילו באמצעים הנראים לי דראסטיים ומסוכנים מבחינה חינוכית. כנגד זה אין לשכוח כי החברה הישראלית, כמו החברה המערבית, משועת לבעלי ידיים מאומות לעבודה במקצועות המפרנסים את בעליהם בכבוד גם ללא תואר אקדמי. בכיוון זה יש לפעול כאשר ניגשים לפתור את בעיית אי-השיוויון העדתי השורר במדינה. תפסת מרובה — לא תפסת.